

Vita Matīsa,
politoloģe un starptautisko attiecību eksperte,
Rīgas Juridiskās augstskolas viesprofesore

Personības un pagātne: kāds vēstījums mūsdienām?

Dāmas un kungi,

priecājos atrasties šeit kopā ar jums Raiņa un Aspazijas vasarnīcā Majoros, kuru ieraugu pirmo reizi tās jaunajā veidolā, proti, pēc renovācijas.

Fakts, ka ievērojami līdzekļi – Eiropas un Latvijas – tika ieguldīti šajā mājā, lai šī piemiņas vieta būtu pieejama arī nākamajām paaudzēm, fakts, ka mēs visi šeit esam šodien pulcējušies, lai runātu par līdzīgām piemiņas vietām un mājām Polijā, Šveicē, Baltkrievijā un citur – tas viss acīmredzot pierāda, ka šādas piemiņas vietas un šādas personības ir svarīgas.

Savā mūžā es nevienu dienu neesmu strādājusi kādā muzejā, nevienā pasaules mala, tādēļ ar lielu interesi šodien klausīšos, kā muzeju vadītāji tiek galā ar savu svarīgo uzdevumu. Jums, muzejniekiem, ir pašsaprotami svarīgs šis “kā”. Bet no sava, drīzāk vēsturnieces, skatpunkta es jums nestāstīšu **kā**, bet drīzāk – **kādēļ**.

Atbilde uz šo jautājumu – kādēļ mēs šos cilvēkus, šos dižgarus pieminam, kādēļ mēs veltām līdzekļus un resursus viņu atcerei – pieņemu, ka Jums tā šķiet pašsaprotama. Tomēr plašākā kontekstā tas nemaz tik pašsaprotami nav, tāpēc vēlos atgādināt, kādu lomu – gan negatīvu, gan pozitīvu – viena personība var spēlēt vēstures līkločos un kādu vēstījumu šī personība var nodot gan saviem laikabiedriem, gan turpmākām paaudzēm.

Jautājums, vai personībām vispār ir kāda loma vēsturē, vienmēr ir bijis pretrunīgs. Ievērojamais marksisma teorētiķis Georgijs Pļehanovs savā 1898. gada rakstā “Indivīda loma vēsturē” (“*On the Role of the Individual in History*”) apgalvo: ja Napoleons būtu kritis kādā agrīnā kaujā, viņš nekādi nebūtu izmainījis vēstures gaitu, jo Napoleona vietu būtu aizņēmis kāds cits sociālo faktoru izveidots līderis. Atbildot uz jautājumu – kas veido vēsturi? – Pļehanovs saka, ka tas esot pa spēkam tikai sociālām būtnēm un citi individuāli faktori vēstures gaitu neietekmē. Šajā pašā rakstā Pļehanovs oponē Tomasam Kārlailam (*Thomas Carlyle*), un viņa 19. gadsimtenī ļoti izplatītajai “Varoņu” (“*Great Man*”) teorijai.

Skotu filozofs Kārlails kļuva slavens ar savu “*Great Man*” teoriju (ko burtiski var tulkot kā “Lielo vīru” teoriju, bet, ņemot vērā, ka šī teorija tika izklāstīta viņa 1840. gada grāmatā “Par varoņiem, par varoņa kultu un par varonīgumu vēsturē”, es to tulkošu latviski kā “Varoņa” teoriju), kur viņš

apgalvoja, ka visa pasaules vēsture sastāv no daudzu varoņu biogrāfijām. Kārlails neuzskata, ka šie varoņi ir vienīgie faktori vēsturē, bet tie ir noteicošie faktori vēsturē.

Ilgus gadus šis Kārlaila 19. gs. uzskats par indivīda izšķirošo lomu vēsturē bija ļoti izplatīts, bet jau 20. gs. vidū pret to sāka izturēties nievājoši, dēvējot šo teoriju par “Miruso balto vīriešu” vēstures teoriju, kurā tiek ignorēta gan sieviešu loma, gan kolonizēto tautu loma, gan sociālo un ekonomisko faktoru loma vēsturē. Teorija, ka vēsture tiek veidota “no augšas”, zaudēja savu popularitāti. Priekšroka tika dota teorijai, ka vēsture tiek veidota “no apakšas”.

Nav noliedzams, ka vēsturi veido neskaitāmi faktori. Pirmkārt, ģeogrāfija – Šveices kalni un Latvijas pauguri, abi ir atstājuši savus nospiedumus attiecīgo valstu vēsturē. Otrkārt, fundamentāli var būt sociālie un ekonomiskie virzītājspēki, kā tas bija industriālās revolūcijas laikmetā. Demogrāfija, mode – viss ir no svara. Bet ir reizes, kad vislielākais svars ir tam, kurš ir tas cilvēks, kas atrodas vienā vai otrā amatā, kurš ir tas cilvēks, kas atrodas vienas vai otras kustības priekšgalā un kas uzdrīkstas iet pretī šiem, it kā nenovēršamajiem, vēstures spēkiem.

Ne viens vien vēsturnieks, analizējot Pirmā pasaules kara sākumu, ir norādījis, ka izšķirošo lēmumu – pieteikt karu – pieņēma trīs viegli iespaidojami vīrieši: Vācijas ķeizars Vilhelms bija vājš, neizlēmīgs cilvēks un sūrojās, ka viņa vadītie militārie spēki viņu uztver kā glēvuli; Austroungārijas imperators Francis Jozefs bija vecs, izolēts vīrs un atradās savu militāristu ietekmē; Krievijas imperators Nikolajs II bija, kā izsakās kāds vēsturnieks, “lāga zēns”, ģimenes cilvēks, taču arī pakļāvās saviem ministriem. Ir vērts padomāt, kāda būtu bijusi vēstures gaita, ja valsts vadībā tā cilvēka vietā, uz kura pleciem gūlās atbildība parakstīt vai neparakstīt kara deklarācijas, būtu atradušies cita gada gājuma vīri ar citu psiholoģisku profilu.

Līdzīga situācija bija vērojama arī 1962. gadā, kad Kubā tik izvietotas ballistiskās raķetes. Militāristi lūdza aktīvi rīkoties ASV prezidentu Džonu Kenediju, tomēr viņš atteicās no tieša uzbrukuma Kubai un konfrontācijas ar PSRS, kas būtu varējis izraisīt trešo pasaules karu. Šo lēmumu noteica dažādi faktori, to skaitā Kenedija neatkarīgais raksturs un tas, ka viņš nesen bija lasījis grāmatu par Pirmā pasaules kara sākumu – Barbara Tuhmanas (*Barbara W. Tuchman*) opusu, slavenos “Augusta ieročus” (“*The Guns of August*”). Līdzīgā situācijā Kenedijs – jauns, reflektējošs, bet reizē pašpārliecināts – rīkojās citādāk nekā Vilhelms, Francis Jozefs un Nikolajs II.

Neatskatīsimies pat tik tālu vēsturē un telpā. Iedomāsimies, kas būtu noticis, ja Kārļa Ulmaņa vietā 1940. gadā būtu bijis, teiksim, Jānis Čakste. Nevar pārliedzinoši apgalvot – kā būtu, ja būtu –, tomēr grūti ir iedomāties Jāni Čaksti mierīgi sēžam “savā vietā” un lūdzam pārējos Latvijas iedzīvotājus darīt tāpat laikā, kad Latviju okupē padomju karaspēks. Grūti iedomāties, ka Čakste nebūtu atradis veidu, kā pretoties vismaz simboliskā līmenī. Tāpat varam redzēt, kā Igaunijai veicās

pēc neatkarības atjaunošanas. Viņu pirmais atjaunotās republikas prezidents bija Lennarts Meri (*Lennart Meri*) – cilvēks, kurš bija disidents padomju laikos, nebija saistīts ar iepriekšējo nomenklatūru un pārzināja rietumu valodas un kultūrtelpu. Es personīgi uzskatu, ka šodien Latvija savā attīstībā ir atpalikusi no Igaunijas daļēji arī tādēļ, ka Latvijai 90. gadu sākumā valsts vadībā nebija cilvēka, kurš skaidri novilkta robežlīnijas – mentālās, politiskās, vēsturiskās u.c. – starp atjaunoto valsti un padomju nomenklatūras paražām.

Kas būtu, ja būtu. Bet varam skatīties uz šo jautājumu arī no šādas perspektīvas: kas būtu, ja nebūtu?

Kas būtu bijis, ja 1940. gada maijā un jūnijā laikā, kad Francija krita, Lielbritānijas valsts vadībā nebūtu bijis Vinstons Čērčils, – vai tādā gadījumā Lielbritānijai cīnīties teju vienai pret vāciešiem būtu bijusi pašsaprotama lieta? Kas būtu bijis, ja tajā brīdī pie varas būtu bijis glēvulīgāks cilvēks ar ierobežotām oratora spējām?

Kas būtu bijis, ja Pirmā pasaules kara tranšējās, gāzes uzbrukumos būtu miris Ādolfs Hitlers, kurš tolaik nopietni saslima? Vai cits vācu labējā flanga līderis būtu bijis tik apsēsts savā rīcībā un turpinājis Otro pasaules karu arī pēc tam, kad aina kļuva bezcerīga un iznākums – skaidrs?

Kas būtu bijis, ja Josifs Staļins nebūtu pārdzīvojis apendicīta operāciju 20. gs. 20. gadu sākumā? Tajos laikos apendicīta operācija bija bīstama lieta. Pieņemu, ka boļševisms būtu turpinājies, bet vai cits boļševiks būtu bijis tikpat nelokams un nežēlīgs 30. gados?

Šo spēlīti – kas būtu, ja būtu vai nebūtu, – varētu turpināt ilgi, bet, minot šos piemērus, mans mērķis ir drīzāk ilustrēt to, ka personība vēstures kontekstā diez vai ir tikai sociāla būtne, tikai sava laikmeta un sociālā stāvokļa produkts.

Ja individuāla personība var būt noteicoša vēstures veidotāja – kā šīs personības mūs uzrunā šodien, ko mums šī vēsture māca? Kādas atbildes uz fundamentālajiem jautājumiem mums sniedz šīs personas, šī vēsture, šie muzeji? Diemžēl skaidras atbildes nesniedz ne vēsture, ne personība tajā, bet gan dod vērtīgus padomus, veido mūsu priekšstatu par labo un ļauno. Kā raksta izcilais latviešu vēsturnieks Modris Ekšteins: “Bez vēstures nebūtu sirdsapziņas, bez sirdsapziņas nav cilvēcības, un bez cilvēcības nebūs nākotnes. Vēsture ir absolūti nepieciešama, tā ir morāles subjekts.”

Arī personības vēsturē ir morāli subjekti, un no šī aspekta raugoties, var secināt, kāda šodien var būt jēga personības muzejiem.

Pirmkārt, cilvēki labprāt klausās stāstus par citiem cilvēkiem – par to, kā viņiem gājis, kā tie dzīvojuši. Uz vēsturi vērts palūkoties caur personību stāstu un biogrāfiju prizmu, jo, izejot no īpašā, tie ietver sevī universālo.

Otrkārt, sekulārā pasaulē – vismaz Eiropā un Ziemeļamerikā –, kur vērtību rādītājs un morālais standarts vairs nav reliģija, kā tas bijis agrāk, šo robu aizpilda vēsture. Vēsture mums stāsta par labo un ļauno. Tā nav aizstājējs dievišķajam, bet dod sajūtu, ka ir kas pārāks par mums, ka ir iespējamās izvēles, kur likmes var būt augstas.

Vēl viens iemesls, kādēļ mēs pievēršamies pagātnei – lai gūtu orientierus tagadnei un sakārtotu mūsu vērtību sistēmu, īpaši tad, kad sabiedrība īsti neuzticas šodienas autoritātēm. Dzeltenā prese ir pilna ar mūsdienu rakstnieku un politiķu, teiksim, “izlēcieniem”, un visi šie skandāli rada neomulīgu sajūtu, ka labi un godājami cilvēki vairs neeksistē. Čērčilam arī bija savi netikumi – viņš dzēra viskiju un smēķēja cigārus uz nebēdu, bet tajā laikā to zināja tikai viņa tuvinieki. Kas vēl tā laika sabiedrības acīm bija aplēpts, to mēs nezinām, un paradoksālā kārtā šī nezināšana mums palīdz.

Tā nav nejaušība, ka ne viens vien mūsdienu politiķis vai politiķe labprāt atzīmē vēstures dižgaru jubilejas, labprāt citē vēstures korifejus un dižojas vēstures varoņu varenības atblāzmā. Celt savu autoritāti šodien ar vakardienas dižgaru palīdzību – tā jau ir visos laikos un visās vietās zināma formula.

Mazāk apspriests iemesls, kādēļ personību muzeji savu jēgpilno lomu saglabā arī šodien, ir šāds: agrāk pagātnes fakti tika izcelti un mācīti, lai dotu jēgu tagadnei. Tagadnes idejas, vārdi un vietas bija viegli iekļaujamas pagātnes naratīvā, kas visiem bija labi zināms un kopīgs. Mūsdienās ir otrādi. Pagātnei ir jēga tad, ja tā kaut kādā veidā atspoguļo mūsu šodienas rūpes. Vēl pavisam nesen pieeja informācijai bija ierobežota, un es šeit nerunāju par cenzūru vai ko tamlīdzīgu. Arī attīstītajās rietumu demokrātijās bija varbūt tikai 3–4 televīzijas kanāli, centralizēta izglītības sistēma, vienota drukas kultūra – vienas valsts vai nācijas ietvaros varēja rēķināties, ka tai piederošo cilvēku zināšanas bija vairāk vai mazāk līdzīgas. Mūsdienas ir otrādi. Teju visiem ir neierobežota pieeja informācijai, bet šī fragmentētā informācijas telpa noved pie tā, ka, gadiem ejot, mums ir mazāk un mazāk kopīgā ar saviem līdzcilvēkiem, kur nu vēl ar pagātņi. Demokrātijas uzturēšana šādos apstākļos – bez kopīgā naratīva un vērtībām – ir apgrūtināta. Stiprās demokrātijas ir tās, kurām visā savā dažādībā (piemēram, Šveicē ir četras oficiālas valodas, pašvaldībām liela autonomija utt.) ir skaidras kopīgās vērtības un valsts naratīvs.

Šajā saskaldītajā laikmetā personības muzeji palīdz pastarpinātā veidā uzturēt demokrātiju, jo tie nodrošina mūsu saikni ar pagātņi, kas savukārt palīdz sakārtot sabiedrības vērtību sistēmu un veidot tādu kultūras telpu, kur kopīgais tiek saglabāts tādā minimālā devā, lai demokrātija varētu funkcionēt.

Varētu šķist, ka “sakārtot savu vērtību sistēmu” ir skaļi teikts, un muzejiem ar to ir maz sakara. Daži piemēri pierāda pretējo. 2019. gada augusta beigās Parīzē tika atvērta jauns muzejs ar garu nosaukumu: “*Musée de la Libération de Paris-Musée du Général Leclerc-Musée Jean Moulin*”. Muzejs

ir veltīts Parīzes atbrīvošanai no nacistiem, un divi vārdi – *Général Leclerc* un *Jean Moulin* – ir pievienoti, lai godinātu divus franču pretošanās kustības varoņus. Muzejs atrodas bunkurā Parīzes centrā, no kura pretošanās kustības štābs vadīja operācijas pēdējā okupācijas nedēļā. Muzejs iepazīstina apmeklētājus ar Žanu Mulēnu (*Jean Moulin*) un ģenerāļa Leklēra (*Général Leclerc*) darbību kara laikā un stāsta par viņu būtisko lomu franču pretošanās kustības izveidošanā. Svarīgi ir tas, ka muzejs stāsta stāstu, nevis aizraujas ar fragmentāru notikumu atstāstu, kas jau eksistē informatīvajā telpā. Ne viens vien francūzis brīvprātīgi sadarbojās ar nacistiem, bet viņiem muzeji veltīti netiek. Stāsts par Žanu Mulēnu un ģenerāli Leklēru nav tikai vēstures liecība, bet morāla sāga.

Cits bunkurs – bunkurs Berlīnē, kur pēdējās kara nedēļās uzturējās Hitlers, – tika aizbetonēts un iznīcināts. Respektīvi, ar šādu rīcību mūsdienu Francija un Vācija parāda savu attieksmi pret pagātni un ļauj vēsturei stāstīt par labo un ļauno.

Ja Hitlers būtu uzvarējis, bunkurs Berlīnē šodien būtu muzejs, bet Parīzes bunkurs iznīcināts, no kā arī varētu izdarīt secinājumus. Kaut gan, no vienkāršotiem secinājumiem jāuzmanās. Mūsdienu Krievijā, Nižņijnovgorodā, ir Andreja Saharova muzejs. Muzejs veltīts Andrejam Saharovam, kurš ar savu individuālo piemēru vienmēr bija gatavs aizstāvēt vērtības, kuras drīzāk ignorēja apkārtējā sabiedrībā un vēl vairāk – valdošās aprindās.

Andreja Saharova muzejs mums atgādina par personību, kura bija gatava iet pretī straumei, iet pretī vēstures it kā nenovēršamajam spēkam. Andreja Saharova piemērs ir un bija vēstījums, ka tā var rīkoties arī laikā, kad izvēles iespēju it kā nav. Žanis Lipke, ebreju glābējs Rīgā, arī ir piemērs tam, ka izvēle tomēr ir iespējama teju vienmēr. Žaņa Lipkes muzejs Rīgā nav tikai stāsts par Žani Lipki, bet arī stāsts par labo un ļauno, vismaz tā tam vajadzētu būt.

Visām šīm personībām – Andrejam Saharovam, Žanim Lipkem, Žanam Mulēnam, kā arī tām, par kurām mēs dzirdēsim šodien, – Rainim un Aspazijai, Karlo Kataneo, Ādamam Mickevičam utt. – tām visām piemīt varoņa, vai, kā mēs šodien sakām, “līdera” īpašības, proti, ambiciozitāte, spēja atgūties pēc neveiksmes, spēja pārliecināt, harisma un gatavība riskēt. Neskaitāmas skolas šodien reklamē savus līderības seminārus, bet neesmu pārliecināta, ka šādas dotības var vienmēr iemācīt. Kaut kā grūti iztēloties “gatavību riskēt” kā mācību priekšmetu.

Kārlaila varonis vai muzeja personība – skaidrs, ka, lai cilvēks nonāktu šādā statusā, viņam nepieciešamas spēcīgas individuālas īpašības. Bet ir vēl viens faktors, kurš nosaka, vai cilvēks nonāk varoņa un vēlāk arī muzeja personības statusā. Tā ir veiksmē un “taimings” (no angļu *timing* – īstais laiks).

Iespējams, ka arī šodien starp mums dzīvo daudzi Žaņi Lipkes un Žani Mulēni, bet nepastāv tādi ārkārtēji apstākļi kā Otrā pasaules kara laikā, lai viņi varētu sevi parādīt. Iespējams, ka ik gadu

piedzimst simtiem Hitleru un Staļinu, bet viņiem, laimīgā kārtā, šobrīd vēl neveicas ar “taimingu”. Pie vecās “*ancien regime*” iekārtas Francijā Napoleons nebūtu varējis izpausties, jo, ņemot vērā viņa izcelsmi – zēns no Korsikas –, viņš nebūtu varējis sasniegt armijas augstākās pakāpes. Iespējas viņam pavēra franču revolūcija. Revolūcija un pārmaiņu laiki pavēra iespējas arī Rainim un Aspazijai. Neskatoties uz to, cik lieli bija Raiņa un Aspazijas zaudējumi Jaunās strāvas un 1905. gada revolūcijas laikā, tas bija viņu laikmets, kurā varēja viņu personības izpausties. Ja viņi abi būtu dzimuši, piemēram, 1950. gadā, diez vai viņu atstātās pēdas vēsturē būtu tik nozīmīgas.

Ne visiem potenciālajiem varoņiem pienāk viņu īstais laiks. Bet, ja kādreiz pienāks tā stunda, tad personības piemēri, viņu rīcības piemēri, atkal spēlēs nozīmīgu lomu. Cerams, ka šīs morālās sāgas, ko vēsta personību muzeji, būs atstājušas savus nospiedumus. Noslēgumā citēšu izcilo vācu filozofi un politoloģi Hannu Ārentu (*Hannah Arendt*), kura savā mazpazīstamajā grāmatā “Cilvēks tumšos laikos” (“*Men in Dark Times*”), kas sastāv no desmit personību portretiem, ievadā raksta:

Šie portreti tika ieskicēti, vadoties pēc pārlicības, ka pat vistumšākajos laikos mums ir cerības gaidīt apgaismošanu, un ka šāda apgaismošana drīzāk nenāks no teorijām un konceptiem, bet nāks no tās nedrošās, ņirbošās un bieži vien vājās gaismas, ko daži vīri un dažas sievas savās dzīvēs un darbos ir spējīgi aizdegt jebkuros apstākļos un izstarot pāri tam laika posmam, kas viņiem ticis dots virs zemes.